



**Universiteit  
Leiden**  
The Netherlands

## **De integratie van religieuze minderheden in de democratische rechtsstaat**

Cliteur, P.B.; Vellenga, S.; Harchaoui, S.; El, Madkouri H.

### **Citation**

Cliteur, P. B. (2009). De integratie van religieuze minderheden in de democratische rechtsstaat. In S. Vellenga, S. Harchaoui, & M. H. El (Eds.), *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (pp. 117-129). Amsterdam: Aksant. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14625>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14625>

**Note:** To cite this publication please use the final published version (if applicable).

## De integratie van religieuze minderheden in de democratische rechtsstaat

Cliteur, Paul, in: "De integratie van religieuze minderheden in de democratische rechtsstaat", in: Sipco Vellenga, Sadik Harchaoui, Halim El Madkouri, Baukje Sijses, red., *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland*, Aksant, Amsterdam 2009, pp. 117-131.

In 2007 verscheen een film die ons belangrijke inzichten geeft in de problemen rond de integratie van religieuze minderheden in Europese democratieën: *Elizabeth: The Golden Age*. Uit die film kunnen politici, beleidsmakers en theoretici van de multireligieuze samenleving inspiratie putten voor reflectie over de problemen rond integratie, maar ook – en hier komt het goede nieuws – voor oplossingen. In dit artikel schets ik enkele van die problemen, maar ik zal ook proberen een bijdrage te leveren aan de oplossingen.

### Koningin Elizabeth

In 2007 werd de film *Elizabeth: The Golden Age* uitgebracht. Het is een vervolg op een eerdere en bijna gelijknamige film uit 1998 van dezelfde regisseur, Shekhar Kapur. Beide films handelen over het leven en de tijd van de Britse koningin Elizabeth I. De eerste, *Elizabeth*, loopt tot het jaar 1584; de tweede, met dezelfde hoofdtitel en als ondertitel *The Golden Age*, behandelt het tweede deel van het leven van Elizabeth, namelijk haar en Englands 'gouden eeuw'.

Koningin Elizabeth (1533-1603), in beide films gespeeld door Cate Blanchett, is de dochter van de legendarische en beruchte Hendrik VIII en van Anna Boleyn. En Boleyn was, zoals bekend, een van de vele vrouwen van Hendrik VIII. Zij stierf als gevolg van een hofintrige op het schavot. Met deze voorgeschiedenis en deze ouders heeft Elizabeth – om het eufemistisch uit te drukken – geen alledaagse jeugd gehad.

Om het verhaal uit de film goed te begrijpen moet je iets weten van de Britse geschiedenis. Hendrik VIII had een conflict met de paus, onder andere over zijn vele huwelijken (of liever gezegd: over de ontbinding daarvan). En dat bracht hem ertoe om zijn zeggenschap over de Britse geestelijkheid te verstevigen. Dat had onder andere als voordeel dat hij voor zijn amoureuze escapades niet meer de goedkeuring van Rome behoefde te krijgen. Maar het gevolg was natuurlijk ook: het katholicisme was niet meer de staatsgodsdienst van het land. Er was een eigen Anglicaanse Kerk geboren. Vanaf dat moment was de bevolking van Engeland tevens verdeeld door een diepgaand dispuut tussen katholieken en

protestanten, net zoals in andere Europese landen na de Reformatie. Men kan het ook zo zeggen: twee geestelijk-politieke leiders streden om de macht over de loyaliteit van de Britse staatsburger. Enerzijds de paus in Rome, anderzijds Hendrik VIII die zichzelf ook 'defender of the faith' noemde.<sup>1</sup>

Met deze turbulente psychologische geschiedenis komt Elizabeth I op de troon in 1558, wanneer zij nog maar 25 jaar oud is. Zij wordt overigens bijgestaan door uiterst machiavellistisch opererende adviseurs, als laatste de fameuze Walsingham, in beide films gespeeld door Geoffrey Rush. Sir Francis Walsingham (1532–1590), bekend als de 'spymaster' van Elizabeth, is een soort voorloper van de Britse geheime dienst, MI 5 of onze AIVD. Het is de taak van Walsingham met alle middelen die hem ten dienste staan (spionage, moord, intrige, intimidatie) te voorkomen dat de katholieken de protestantse vorst, Elizabeth, uit het zadel wippen en daarvoor een katholieke troonpretendent in de plaats stellen.

Dat was voor Walsingham niet zo eenvoudig in die tijd, want er liepen heel wat katholieke fanatici rond die maar al te graag de martelarenstatus wilden aanvaarden door Elizabeth te vermoorden, al dan niet daartoe aangespoord door Rome (de paus) of door Madrid (Filips II). 'So kill me. There's a better world waiting for me', zegt een opgepakte katholieke samenzweerder tegen Walsingham voordat hij wordt geëxecuteerd.

*Elizabeth: The Golden Age* begint in het jaar 1584. Dat is het jaar waarin Willem van Oranje wordt vermoord door de katholieke martelaar Balthasar Gerards, ook op bevel van Filips II overigens. Dus niemand kan zeggen dat die angst voor aanslagen op niets was gebaseerd.<sup>2</sup> Het Nederlandse conflict met Filips II wordt slechts zijdelings genoemd in de films *Elizabeth I* en *II*.

Wat *Elizabeth I* nog iets interessanter maakt dan *Elizabeth II (The Golden Age)* is dat in de film uit 1998 ook wordt ingegaan op de rol van de paus. Niet alleen Filips II was een tegenspeler van de ketterse koningin; dat was ook de paus in Rome. Volgens de paus zat een protestantse en dus ketterse koningin in feite onrechtmatig op de troon. Dat was al heel lang het standpunt van Rome. Reeds in 1570 had de toenmalige paus Pius V de bul *Regnans in excelsis* geproclameerd, waarin hij de Britse burgers en edelen had opgeroepen zich van hun koningin te ontdoen. De rol van Pius V wordt in *Elizabeth I* prachtig vertolkt door John Guildud die we in een zwak belicht Vaticaanse kamertje de banvloek zien uitspreken over Elizabeth. Wanneer Filips II dus in 1588 zijn 'kruistocht' tegen Elizabeth

<sup>1</sup> Iets wat nog steeds het geval is met de huidige koningin Elizabeth, maar niet meer het geval zal zijn met de tot multiculturalisme geneigde prins Charles wanneer die koning zou worden, omdat hij zich wil opwerpen als verdediger van de 'faiths', meervoud dus. Maar dat terzijde.

<sup>2</sup> Zie daarover: Jardine, Lisa, (2005), *The awful End of Prince William the Silent. The First Assassination of a Head of State with a Handgun*, London: HarperCollins.

begint, de 'bastardo', de 'heretico', heeft hij het geestelijk gezag van de paus achter zich. Enigszins oneerbiedig, maar toch wel waarheidsgetrouw uitgedrukt, zou men kunnen zeggen dat Filips achttien jaar later het klusje zou afmaken waarmee Pius in 1570 begonnen was.

De inzet van die acties was duidelijk: de enige legitieme troonpretendent zou een katholieke vorst zijn. De kandidaat die men daarvoor in gedachten had was de katholieke nicht van Elizabeth: Mary Stuart (1542-1587), koningin van Schotland (1542-1567), die echter in Schotland in ongenade was gevallen en naar Engeland was gevlucht. Daar genoot zij aanvankelijk gastvrijheid, maar omdat ze aanspraken had op de Engelse troon was zij ook een politiek gevaar voor de protestantse Elizabeth. Twintig jaar heeft Mary Stuart gevangen gezeten (1567-1587), totdat zij uiteindelijk werd verdacht van betrokkenheid bij een complot om Elizabeth te vermoorden (een van de vele complotten uit die tijd – allemaal vrijdeld dankzij een ijverige Walsingham). Toen werd Mary op bevel van Elizabeth ter dood gebracht, daartoe weer aangespoord door Walsingham die haar in *Elizabeth II* voorhoudt: 'Your highness, this is no time for mercy.' De dramatische scène van de onthoofding van Mary Stuart wordt in *Elizabeth II* in al zijn dramatiek prachtig neergezet.

Maar met die executie van de katholieke troonpretendent Mary Stuart hadden Elizabeth en haar adviseur Walsingham weer een rechtstreekse provocatie aan het adres van de katholieken gebracht. Filips II stuurde vervolgens een gigantische vloot, de Armada, om Engeland te vernietigen en via het Franse vasteland zou ook een leger onder aanvoering van de Hertog van Parma Engeland aanvallen. Dat was in het Engelse 'rampjaar' 1588 (althans bijna rampjaar, want het loopt toch allemaal goed af voor Engeland). Tegelijkertijd zouden de Engelse katholieken intern in opstand moeten komen tegen de protestantse heerschappij en aan die overmacht zou het protestantse bewind van Elizabeth moeten bezwijken. Maar dat plan mislukte, want de logge Spaanse schepen waren niet bestand tegen de ruige zee in de Straat van Dover en de hele vloot van Filips ging smadelijk ten onder. Dat is tevens het keerpunt in de Spaanse geschiedenis. Het katholieke Rijk van Filips verschrompelt en de Britten gaan hun gouden eeuw in onder leiding van Elizabeth.

Dit is in grote lijnen het verhaal van de twee films.

*Elizabeth: The Golden Age* is, net als het eerste deel, een prachtige film die ons veel leert over de Britse politieke geschiedenis in de 16<sup>de</sup> eeuw. Maar tegelijkertijd is het natuurlijk veel meer, omdat de film ons iets leert over onze eigen tijd. Elizabeth, zowel de eerste film als ook deze opvolger, leert ons met welke problemen we te maken hebben in een multireligieuze samenleving waarbij één

of meerdere godsdiensten politieke pretenties heeft/hebben. Centraal in de film staat de positie van de Britse katholieke. Naar wie moet hij luisteren? Naar de paus in Rome of naar zijn eigen koningin? Het is een conflict over de 'identiteit' van de Britse katholieke. Is hij in eerste instantie Brits staatsburger of in eerste instantie katholieke? Zijn die twee hoedanigheden verenigbaar? Kan men een Britse katholieke zijn?

De paus baseert zich op een soort van universele rechtsmacht (jurisdictie) die niet aan staatsgrenzen gebonden is. De koningin beroept zich op het principe van de nationale soevereiniteit. Bovendien, sinds Hendrik VIII, Elizabeths vader, gaat de *vorst* over de godsdienst, niet de *paus*. Volgens het standpunt van Elizabeth is de Britse staatsburger aan niemand gehoorzaamheid verschuldigd dan aan de nationale staatswetten, dat wil zeggen: aan haar. De paus daarentegen stelt zich op het standpunt van de eeuwige goddelijke wet die door hem, als Gods plaatsvervanger op aarde, dient te worden uitgelegd. Filips II is eigenlijk niet meer dan een handlangers van de paus.

## Waarom de 21<sup>ste</sup> eeuw op de 16<sup>de</sup> eeuw lijkt

Waarom lijkt dit zo op onze eigen tijd?

Omdat Europese samenlevingen in de 21<sup>ste</sup> eeuw in feite in een vergelijkbare situatie zijn komen te verkeren als de Britse samenleving uit de 16<sup>de</sup> eeuw. Het verschil is alleen dat de positie van de 16<sup>de</sup>-eeuwse katholieke martelaren tegenwoordig wordt ingenomen door van de westerse samenlevingen vervreemde islamistische personen en groeperingen die door de Walsinghams van onze tijd, de AIVD, moeten worden gemonitord.<sup>3</sup> Het probleem voor Elizabeth en Walsingham was: 'Hoe integreren we die jezuïtische fanatici die naar Rome luisteren in plaats van naar hun eigen vorst?' Het probleem voor hedendaagse Europese overheden is: 'Hoe voorkomen we dat onze jongeren radicaliseren in de islamistische ideologie die oproept tot het plegen van aanslagen en andere terroristische daden?'<sup>4</sup>

Een van de mooiste dingen in de films van Kapur vond ik de botsing tussen twee pretenties: enerzijds de pretentie van de nationale staat die orde en rust moet waarborgen op het eigen grondgebied en dat ook nog onder de garantie van ieders geloofsvrijheid. Dat is de positie van Elizabeth en Walsingham. Daarbij

3 Zie voor het belangrijkste rapport hierover: AIVD-nota *Van Dawa tot Jihad: De diverse dreigingen van de radicale islam tegenover de democratische rechtsorde*, Kamerstukken II, 2004-2005, 29 754, nr. 4.

4 Zie hierover: Desai, Meghnad (2007), *Rethinking Islam. The Ideology of the New Terror*, London / New York: L.B. Taurus; Gove, Michael (2006), *Celsius 7/7*, London: Weidenfeld & Nicolson.

wilde Elizabeth ook recht doen wedervaren aan de rechten van de katholieken in haar land. Ook zij zijn Brits staatsburger. Anderzijds is daar de pretentie van de grootste geestelijke macht op aarde, de Kerk in Rome, die het niet kan dulden dat een ketterse koningin wetten uitvaardigt die het enige ware geloof ondermijnen.

Zijn die twee posities te verenigen? En zo ja, hoe dan wel?

De boodschap van het wahhabisme, salafisme, de Moslim Broederschap en andere radicale islamistische bewegingen is: die twee posities zijn niet te verenigen. De moslimjongere zal moeten kiezen.<sup>5</sup> Hij is óf moslim óf hij is Europees staatsburger. Als hij voor het eerste kiest (en een vrije keuze heeft hij eigenlijk niet, want de 'ware moslim' is ondergeschikt aan de wetten van de islam, niet aan die van het nationale recht), dan zal hij zijn leven moeten laten leiden door de heilige wetten (de *sharia*, de Koran, de *hadith* en andere sacrale bronnen), ook wanneer die strijdig zijn met wat de vorst (de nationale wetgever) van hem verwacht. Gods wet staat boven de menselijke wet. Een vergelijk is niet mogelijk.

De Europese overheden proberen natuurlijk een ander perspectief te laten zien. Net als Elizabeth zeggen zij: 'Je leeft hier. Je bent vrij in je godsdienstige beleving. Je moet je alleen wel aan de nationale wetten houden. Als je bezwaar hebt tegen die wetten, ook goed. Maar richt dan een politieke partij op. En ga meerderheden werven om die wetten te veranderen. Als je je beledigd voelt over "godslastering", deponeer dan een klacht bij het Openbaar Ministerie. Maar zolang je de wetten niet hebt kunnen veranderen langs democratische weg – zolang ben je daaraan gebonden.'

Dat was ook het standpunt van Elizabeth. Het is het uitgangspunt waarop het moderne statensysteem is gebouwd en dat wereldwijd functioneert sinds 1648 (de vrede van Münster).<sup>6</sup> Maar juist dat systeem werd niet erkend door Filips II en ook niet door de paus. 'She will have to pay', mompelt Filips II in de film, verwijzend naar Elizabeth. En nadat hij de grootste vloot van zijn tijd heeft laten bouwen zegt hij: 'I call the legions of Christ to War.' Dat is een woordkeus die natuurlijk sterk doet denken aan de islamitische Jihad.

5 Dit is wat Gilles Kepel noemt de oorlog in het hart van de islam: Kepel, Gilles (2004), *Fitna. Guerre au coeur de l'islam*, Paris: Gallimard (in 2005 in het Nederlands verschenen onder de titel *Oorlog in het hart van de islam*, Amsterdam: Contact).

6 Zie voor een analyse van de aspiraties van de politieke islam in relatie tot nationale soevereiniteit: Tibi, Bassam (2008), *Political Islam, World Politics and Europe: Democratic Peace and Euro-Islam versus Global Jihad*, London and New York: Routledge.

De 20<sup>ste</sup>- en 21<sup>ste</sup>-eeuwse parallellen liggen voor de hand. In 1989 sprak de shiitische Ayatollah Khomeini een doodvonnis uit over de schrijver Salman Rushdie<sup>7</sup> en in 2001 vlogen op bevel van de sunnitische Osama Bin Laden de vliegtuigen in de Amerikaanse Twin Towers.

Sindsdien zijn de veiligheidsdiensten van Europa en de Verenigde Staten, de hedendaagse 'Walsinghams' zal ik maar zeggen, op zoek naar radicalen die leven in wat ik zou willen noemen 'een dubbele rechtsorde'. Ik doel daarmee op gelovigen die denken dat er een hoger recht is dan dat van de staat, een heilig recht, waaraan zij als goede gelovigen gehoorzaamheid verschuldigd zijn, ook wanneer hen dat in conflict brengt met de nationale wetten.

En de Europese staten doen wat Elizabeth probeerde toe doen: overleven in een multireligieuze wereld en ondertussen proberen hun religieuze minderheden te laten 'integreren'.

De hedendaagse equivalenten van Filips II dienen zich soms overigens in een wat subtielere vorm aan dan in de figuur van Osama Bin Laden of Ayatollah Khomeini. Dat manifesteert zich bijvoorbeeld in de meest recente actie tegen het Tweede-Kamerlid Geert Wilders. Het Jordaanse Openbaar Ministerie (lees: de Jordaanse staat) dringt aan op vervolging van de PVV-leider vanwege het uitbrengen van zijn film *Fitna*.<sup>8</sup> Ook dat is weer een manifestatie van wat je zou kunnen noemen: de pretentie van universele jurisdictie gebaseerd op heilig recht. Een andere actie is de handelsboycot tegen Nederlandse bedrijven waartoe een speciaal comité *The Messenger of Allah Unites Us* heeft opgeroepen.

De voorzitter van dat comité, de heer Zakaria Sheikh, geeft een toelichting in bewoordingen die doen denken aan Filips II. 'She will have to pay', zei Filips II over Elizabeth. Zakaria Sheikh zegt: 'Wilders moet boeten voor zijn misdaad.'<sup>9</sup>

Misdaad? Vanuit het perspectief van Elizabeth en de nationale jurisdictie is dat natuurlijk een verkeerde woordkeus. Het woord 'misdaad' verwijst naar een strafbaar vergrijp in de nationale wetboeken. Het uitbrengen van de film *Fitna* zou dus volgens die logica alleen een 'misdaad' genoemd kunnen worden wanneer Zakaria Sheikh kan aangeven dat het uitbrengen van die film in strijd is met de Nederlandse rechtsorde (waarvan hij overigens, blijkens de interviews die hij heeft afgegeven, verrassend goed op de hoogte is). En dat is niet zo waarschijnlijk. Hoogstens zou de film in strijd kunnen zijn met een artikel uit het Nederlandse

7 1989, het jaar waarin de Berlijnse Muur viel, de Iraanse revolutie haar tienjarig jubileum vierde en de fatwa over Rushdie werd uitgebracht is als 'Sternstunde der Menschheit' ook van een nog groter belang dan 2001 dat over het algemeen als zodanig wordt aangeduid. Zie: Pipes, Daniel (2003), *The Rushdie Affair. The Novel, the Ayatollah, and the West*, Second Edition with a postscript by Koenraad Elst, New Brunswick (USA) and London (UK): Transaction Publishers.

8 'Justitie Jordanië vervolgt Wilders wegens film *Fitna*', in: *de Volkskrant*, 24 juni 2008.

9 Rob Vreeken, 'Wilders moet boeten voor misdaad', in: *de Volkskrant*, 23 juni 2008.

Wetboek van Strafrecht (artikel 137c) waarin het opzettelijk beledigen van iemand vanwege zijn godsdienst strafbaar is gesteld.<sup>10</sup> Maar het Nederlandse OM heeft aangegeven geen actie te zullen ondernemen op dit punt omdat het verwacht dat de Nederlandse rechter de maker van de film naar alle waarschijnlijkheid niet zal veroordelen. Dat heeft niets te maken, zoals de heer Zakaria Sheikh aangeeft, met 'een loopje nemen met de moslimwereld', waarvan hij de Nederlandse autoriteiten beschuldigt, maar gewoon met het feit dat hier andere wetten gelden dan in Jordanië. In feite wordt dát niet erkend door de Jordaanse staat en ook niet door het comité waaraan Zakaria Sheikh leiding geeft. Evenmin als Ayatollah Khomeini wilde erkennen dat Salman Rushdie als Brits staatsburger andere rechten en verplichtingen heeft in Groot-Brittannië dan in de Verenigde Arabische Emiraten of in Iran. En evenmin als Paus Pius V in 1570 wilde erkennen dat wie op de Britse troon zit helemaal zijn zaak niet is.

De uitdaging waarvoor alle staten staan die geteisterd worden door de dreiging van religieus terrorisme of intimiderende boycotts, is de volgende. Men moet een visie ontwikkelen op de verhouding van staat en religie die voor de multireligieus samengestelde bevolkingen aanvaardbaar is en die ook het vreedzaam samenleven van burgers met een verschillende religieuze achtergrond optimaal mogelijk maakt.

Integratiebeleid is dan niets anders dan het aanvaardbaar maken voor de gehele bevolking van dat model of van die visie. Daarbij zou mijn uitgangspunt zijn dat religieuze veelvormigheid *de facto* bestaat en dat deze ook blijvend is. Nederland en andere Europese staten zijn geen staten meer waarin één godsdienst speciale privileges kan doen gelden. De islam niet, maar ook het protestantisme niet, het katholicisme niet – geen enkele godsdienst. Dat is misschien de les die we kunnen leren uit de 16<sup>de</sup> eeuw. De paus kon in de 16<sup>de</sup> eeuw misschien nog hopen dat het mogelijk zou zijn één katholieke heerschappij in stand te houden. In feite was de actie tegen Elizabeth een poging om de katholieke heerschappij door middel van dwang te herbevestigen. De poging van Ayatollah Khomeini om zijn rechtsmacht over een ex-moslim als Salman Rushdie te bevestigen is door dezelfde gedachte ingegeven. En ook de acties van het Jordaanse Openbaar Ministerie en van het Jordaanse actiecomité tegen Geert Wilders zijn op dezelfde gedachte gebaseerd. Men wil één rechtsorde, de islamitische in de

---

<sup>10</sup> Art 137c WvSr: 1. Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging of hun hetero- of homoseksuele gerichtheid, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of een geldboete van de derde categorie.

zin van islamistische, doen zegevieren.<sup>11</sup> Er kan vrede zijn, maar alleen wanneer iedereen zich aan die islamistische rechtsorde heeft onderworpen. Daarvóór kan er alleen oorlog zijn.

Ook de Deense cartoonisten moeten worden gedood – waar zij zich ook bevinden.<sup>12</sup> Denemarken mag dan denken dat het een eigen rechtsorde heeft met eigen wetten die kunnen afwijken van het heilig recht, maar dat is een misvatting. Uiteindelijk moet iedereen die de sharia schendt worden gestraft, of men nu Geert Wilders, Taslima Nasreen, Bassam Tibi, Nonie Darwish,<sup>13</sup> Salman Rushdie of Ibn Warraq<sup>14</sup> heet – dat is van ondergeschikt belang.

Wat moet nu het officiële antwoord zijn van Europese staten en andere liberaal-democratische samenlevingen op deze ontwikkelingen? Dat is de vraag die in het huidige tijdsgewricht pontificaal op tafel ligt.

## De vijf modellen over staat en religie

De staat kan zich in beginsel op vijf manieren ten opzichte van religie verhouden.<sup>15</sup>

Het eerste model is politiek atheïsme. Dan probeert de staat het wereldbeschouwelijke atheïsme politieke betekenis te verlenen door met alle middelen, ook gewelddadige, alle godsdiensten te bestrijden. Dat gebeurde in de voormalige Sovjet-Unie en in een land als Albanië. Er zullen weinig voorstanders zijn van dit model. Het betekent namelijk in feite dat religieuze burgers niet als volwaardig staatsburger worden erkend. Het is in strijd met de grondwetten van Europese democratische rechtsstaten. Het is in strijd met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden. Dan moet men Bijbels en de Koran verbieden (of daaruit alle pagina's gaan scheuren die niet met de boeken van Marx en Lenin in overeenstemming zijn). Richard Dawkins noch Christopher Hitchens, noch Sam Harris of Daniel Dennett zullen daarvan

11 Zie voor het verschil tussen islam en islamisme: Demant, Peter R. (2006), *Islam & Islamism. The Dilemma of the Muslim World*, Westport, Connecticut, London: Praeger.

12 Dat 'waar zij zich ook bevinden' komt ook voor in de fatwa over Rushdie, zijn vertalers en zijn uitgevers. Zie voor de Deense Cartoon-affaire: Jespersen, Karen, & Pittelkow, Ralf (2007), *Islamisten en naïvisten. Een aanklacht*. Met een inleiding van Afshin Ellian, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

13 Zie over haar: Darwish, Nonie (2007), *Now they call me Infidel: Why I renounced Jihad for America, Israel, and the War on Terror*, London: Sentinel, Penguin Books.

14 Warraq, Ibn (2008), *Weg uit de Islam: Getuigenissen van afvalligen*, Met een inleiding van Afshin Ellian, Amsterdam: J.M. Meulenhoff.

15 Zie hierover: Vermeulen, B.P. (2007), *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap: over verschuivende fundamentele van het Nederlandse minderhedenrecht en -beleid: immigratie, integratie, onderwijs en religie*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

een voorstander zijn.<sup>16</sup>

Een tweede model dat over het algemeen zal worden afgewezen, is dat van de theocratie. Dat is het model dat voor de paus in 1570 richtinggevend was, maar ook nog voor Ayatollah Khomeini in 1989. Het zou neerkomen op een herstel van het kalifaat dan wel een staat gebaseerd op de sharia, zoals die hedendaagse islamisten voor ogen staat. Dan is één godsdienst toegelaten en moeten alle andere godsdiensten worden bestreden met alle middelen die dienstig zijn aan dat doel. Een nieuwe inquisitie zou die rol moeten vervullen.

Een derde model is het model van de gematigde staatsgodsdienst. Dan kiest men voor één godsdienst die een overheersende betekenis heeft, maar mogen andere godsdiensten binnen bepaalde beperkingen blijven bestaan. In zekere zin is dat het model dat sommige hedendaagse politieke en religieuze leiders voor ogen staat. Denk aan de huidige koningin Elizabeth die hoofd is van de Anglicaanse Kerk. Deze hedendaagse Elizabeth zal niet de andere geloven dan het anglicanisme willen verbieden, maar die hebben wel een mindere positie dan het anglicanisme.

Hoewel die staatsgodsdiensten nog steeds bestaan en ook aanhang vinden in de verschillende landen, is het model niet meer echt iets dat aansluit bij de hedendaagse verhoudingen. Met die hedendaagse verhoudingen doel ik dan op de diepgaand multireligieuze samenstelling van Europese samenlevingen. Daarbij past niet meer dat één godsdienst van staatswege wordt ondersteund.

Toch beleeft het idee van de staatsgodsdienst in zekere zin een 'comeback'. In feite kan men het herkennen in het hedendaagse streven om door middel van overheidsinterventie een soort van 'Euro-islam' of een 'gematigde' of 'liberale' islam te ontwikkelen.<sup>17</sup> Waarin dat streven zijn bron van inspiratie vindt, is duidelijk. Het is het streven de 'petro-islam', de 'radicale islam', het 'islamisme' of de 'knip-en-plak-islam' wind uit de zeilen te nemen door een speciale vorm van 'acceptabele islam' te ontwikkelen.

Een dergelijk systeem vindt men – paradoxaal genoeg – in het Turkse model van de scheiding van Kerk en Staat. Enerzijds is Turkije een streng seculiere staat. Religieuze tekenen mogen daar niet gedragen worden in het parlement of in andere situaties waarin het staatsgezag in neutraliteit moet optreden. Maar anderzijds is het Turkse model ook een model waarin men een staatsgodsdienst probeert te ontwikkelen. Onder toezicht van de overheid wordt een staats-islam ontwikkeld. Nederland glijdt ook een beetje die kant uit, met een eigen

<sup>16</sup> Hoewel sommige auteurs het doen voorstellen dat dit wel het geval zou zijn, zoals: Hedges, Chris (2008), *I don't believe in atheists*, New York and Sydney: The Free Press.

<sup>17</sup> Het idee van de Euro-Islam is ontwikkeld door: Tibi, Bassam (2001/1998), *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeligkeit*, 2e Auflage, München: Siedler.

imamopleiding en met name in Amsterdam worden pogingen gedaan zo'n van overheidswege ontwikkelde en financieel gefaciliteerde islam in het zadel te helpen.

De motivatie van waaruit dit gebeurt is heel begrijpelijk en in zijn goede bedoelingen ook honorabel: men probeert het islamisme wind uit de zeilen te nemen. Niettemin kan men zich ook voorstellen welke kritiek daarop mogelijk is. Die kritiek is onder andere dat het in strijd is met een bepaalde interpretatie van de scheiding van Kerk en Staat. Het eerste amendement van de Grondwet van de Verenigde Staten bevat de 'non establishment clause': de staat moet niet een staatskerk ontwikkelen. Dat gebeurt wel wanneer met staatsgelden een 'Euro-islam' wordt gestimuleerd.

Iets minder kwetsbaar voor dit soort kritiek lijkt het vierde model waarop de staat zich tot religie kan verhouden. Dat is het multiculturalisme. Het multiculturalisme wil niet één godsdienst van staatswege ondersteunen, maar alle godsdiensten. Dat is de interpretatie die men geeft aan het concept 'neutraliteit'. Zolang men maar niet één godsdienst ondersteunt maar alle godsdiensten, is men 'neutraal'. Maar met een bevolking van wie ongeveer de helft aangeeft geen religie aan te hangen, is dat natuurlijk allerminst 'neutraal'. Het is een keuze ten gunste van godsdienst in het algemeen.

Daarom bestaat ook een vijfde model van staat/religie-verhoudingen. Dat is het model van de religieus neutrale staat.<sup>18</sup> De religieus neutrale staat interpreteert het concept 'neutraliteit' als: geen keuze voor godsdienst (zoals het vierde model in feite betekent) en al helemaal geen keuze voor één specifieke godsdienst (zoals het tweede model van de theocratie leert), maar ook geen keuze om alle godsdiensten te *bestrijden* (zoals het eerste model wil). Het model van de religieuze neutrale staat probeert – ben ik geneigd te zeggen – werkelijk *neutraal* te zijn: niet vóór en niet tegen.

Betekent dit dat religie 'privézaak' is? Dat hangt ervan af welke inkleuring men geeft aan het idee 'privé'. Als men alles wat niet van staatswege wordt betaald 'privé' wil noemen, dan is religie binnen de religieus neutrale staat 'privézaak'. Maar dat zou een wat misleidend gebruik van het woord 'privé' zijn, want ook binnen de religieus neutrale staat heeft de godsdienst alle mogelijkheden zich als vrije maatschappelijke zaak te ontwikkelen. Het is dus ook hoogst tendentiekus te stellen dat in bijvoorbeeld Frankrijk godsdienst niet in het 'publieke domein' zou worden toegelaten. Religie is namelijk alleszins zichtbaar in het Franse publieke

<sup>18</sup> Zie daarover: Cliteur, P.B. (2004), *De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving*, Rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Encyclopedie van de Rechtswetenschap aan de Universiteit van Leiden op 28 mei 2004, 25 p. Zie ook het laatste hoofdstuk van *Moreel Esperanto* (2007), Paul Cliteur, Amsterdam: De Arbeiderspers.

domein. Het krijgt alleen – idealiter – geen officiële status in de zin dat het door de Franse staat financieel wordt ondersteund.<sup>19</sup> De religieus neutrale staat *betaalt* geen kerken, moskeeën en synagogen. Want op het moment dat de staat daartoe zou overgaan, zou de staat zijn neutraliteit prijsgeven.

Wil de religieus neutrale staat dan niet dat zich een ‘Euro-islam’ ontwikkelt? Wil men dan de islam overlaten aan de islamisten? Dan gaan de petrodollars in de moskeeën en winnen het wahhabisme en salafisme in aanhang.

De vooronderstelling van dat soort kritiek op de religieus neutrale staat is dat staatssubsidies aan godsdienstige richtingen de enige mogelijkheid zijn om radicalisering een tegenwicht te bieden. Maar is dat wel zo?

Wat er zou moeten gebeuren in de religieus neutrale staat is dat burgers leren dat zij in eerste instantie burgers zijn van de staat waarin zij wonen. En dat vooronderstelt een commitment aan de beginselen waarop de democratische rechtsorde berust. Die beginselen zijn de beginselen van democratie, rechtsstaat en mensenrechten (waaronder het gelijkheidsbeginsel, het beginsel van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst).

Maar zijn dan niet de democratie en de rechtsstaat in feite de ‘staatsgodsdienst’ geworden? Zijn we dan geen ‘Verlichtingsfundamentalisten’ geworden en dus in feite verre van ‘neutraal’?

Naar mijn idee is dat een tendentiek gebruik van het woord ‘godsdienst’ (om van tendentiek gegoochel met het woord ‘fundamentalisme’ nog maar te zwijgen). Ik versta onder een ‘godsdienst’ of een ‘religie’ een oriëntatie op een ‘God’ of op ‘goden’.

Men kan het ook zo stellen: de religieus neutrale staat is een *religieus* neutrale staat, maar geen *politiek* neutrale staat.<sup>20</sup> Een religieus neutrale staat is niet neutraal in de zin dat hij wel een <sup>van</sup> committent impliceert aan de beginselen van democratie, rechtsstaat en mensenrechten.

Het is dan ook bepaald niet in strijd met de religieus neutrale staat dat op de openbare school onderwijs wordt gegeven in ethiek (niet religieus gefundeerd) en in burgerschapskunde. Als dat gebeurt, zou iets kunnen ontstaan van wat ik zou willen noemen een ‘seculiere islam’, net zoals een ‘seculier christendom’ en een ‘seculier jodendom’. De oriëntatie van de overheid in een religieus neutrale staat zou dan ook gericht moeten zijn op het mogelijk maken van een geseculariseerde godsdienst.

---

19 Zie voor een doeltreffende bestrijding van enkele misverstanden rond de Franse *laïcité*: Piret, Jean-Marc, ‘Godsdienst en politiek versus privaat en publiek’, in: *Filosofie*, jrg. 18, nr. 2, april/mei 2008, p 20-27.

20 Het verschil wordt uitgelegd in: *Laïcité et République* (2004), Rapport au Président de la République, Commission présidée par Bernard Stasi, Paris: La Documentation française.

Vanuit de andere vier modellen dan het vijfde wordt dit misschien ervaren als een *contradictio in terminis*, een innerlijke tegenspraak. Seculiere islam, dat is toch geen islam?

Ik zie het anders. Een seculiere islam is – net als *mutatis mutandis* een seculier christendom – een islam die verenigbaar is met de beginselen van de democratische rechtsstaat. Maar dan zijn dus die beginselen van de democratische rechtsstaat het uitgangspunt. Die beginselen bepalen de bandbreedte voor de godsdienst, en niet omgekeerd. We moeten niet de democratische beginselen gaan aanpassen aan de godsdienst, maar de godsdienst aanpassen aan de democratische beginselen. Daarvoor mag het hele staatsapparaat worden ingezet en mogen ook financiële middelen worden vrijgemaakt. Het is niet in strijd met de beginselen van de scheiding van Kerk en Staat alle Nederlandse kinderen te onderwijzen in burgerschapskunde. Het is wel in strijd met de scheiding van Kerk en Staat kinderen islamles te gaan geven op de openbare scholen. Het zou mooi zijn wanneer heel Nederland (inclusief Amsterdam) zich zou voegen naar de beginselen van de Nederlandse democratie, zoals uiteengezet in de Nederlandse Grondwet en in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Wie daarin niet 'geloof' of wie dit 'utopisch' voorkomt, heeft misschien alle hoop laten varen dat de beginselen waarop Europa althans officieel is gebouwd nog betekenis hebben. Maar wie dat 'geloof' heeft laten varen is misschien geen 'realist', maar een nihilist of een cynicus. Het komt mij voor dat veel multiculturalisme is ingegeven door cynisme: ongeloof bijvoorbeeld dat het mogelijk is niet-religieuze waarden hoog te houden die alle of vele mensen met elkaar delen. Het zou mooi zijn wanneer we ons dat cynisme van het lijf konden houden.

Laat ik tot slot nog eens terugkomen op de film *Elizabeth*, dat wil zeggen: op de 16<sup>de</sup> eeuw. De religieus neutrale staat moet allereerst de ambitie hebben een 'staat' te zijn. Met andere woorden: dat men alle tendensen die de nationale soevereiniteit ondermijnen van de hand wijst. Dat was in de tijd van Elizabeth de taak van de 'sparmester' Walsingham. De Walsinghams van deze wereld moeten de strijd aanbinden met het terrorisme, met diegenen die met gewelddadige middelen willen proberen de nationale soevereiniteit te ondermijnen. Maar voordat men een *rechtsstaat*, een *democratische* staat of wat voor staat dan ook kan zijn, moet men eerst gewoon *een staat* zijn. Dat wil zeggen: het geweldmonopolie bij de overheid kunnen handhaven.

Pas als dat gerealiseerd is, kan men gaan proberen na te denken over de kwaliteit van de staat. Daar dacht ook Elizabeth over na. Verschillende keren zegt zij in *Elizabeth I* en *Elizabeth II* dat ook de katholieke staatsburgers burgers zijn van Engeland. Ook zij hebben het recht bij te dragen aan de Britse staat. Ook zij hebben het recht hun godsdienst vrij te belijden. Zij belijdt daarin afhankelijkheid

aan wat we tegenwoordig een principe van de rechtsstaat zouden noemen. Zij wilde niet één groep staatsburgers marginaliseren of hen het staatsburgerschap ontzeggen. Zo moet dat ook nu weer zijn. Alle religieuze gezindten zijn welkom op het grondgebied van de staat. Daarop moet het integratiebeleid zijn gericht. Maar dat integratiebeleid moet niet *via de godsdienst* verlopen. En dat is ook helemaal niet nodig omdat het gebaseerd kan zijn op de gewone ethiek en burgerschapskunde. Misschien dat een Amsterdams politicus daar ook nog eens een pleidooi voor kan houden. Of anders iemand uit Den Haag.